

У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.)

Інституту історії України Національної академії наук України виповнилося 70 років. Але, незважаючи на свій досить поважний вік, він є динамічною, продуктивною, без перебільшення, провідною установою історичного профілю в Україні.

Переламним для науковців Інституту став 1956 р. XX з'їзд КПСС із закладеним ним курсом на десталінізацію партії, держави і суспільства фактично знаменував собою початок другого періоду в історії установи, що завершився розпадом тоталітарної держави.

XX з'їзд КПСС ініціював реабілітацію багатьох безневинно засуджених сталінським режимом. Пощастило, принаймні по смертно, й деяким науковцям-історикам, в тому числі колишнім співробітникам Інституту історії України. 30 січня 1958 р. рішенням Військової колегії Верховного Суду ССРСР були реабілітовані (усі посмертно) колишній заступник директора Інституту історії АН УРСР Г. Я. Слюсаренко, старші наукові співробітники Т. Т. Скубицький та М. Ф. Трегубенко; 13 березня 1958 р. та ж судова інстанція реабілітувала посмертно колишнього старшого наукового співробітника установи К. Ф. Гребенкіна, а 6 грудня 1960 р. — його колегу В. В. Гуристримбу¹.

Ще раніше — 4 вересня 1956 р. — й за життя Судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР реабілітувала колишню завідувачку наукової бібліотеки Інституту історії України АН УРСР Любов Яківну Рахліс-Підгаєцьку, заарештовану 31

серпня 1937 р. й засуджену Особливою нарадою при наркомі внутрішніх справ ССРСР 28 березня 1938 р. «як член родини зрадника батьківщини» до восьми років таборів². Іронія долі полягала у тому, що чоловіком Л. Я. Рахліс (тим самим «зрадником батьківщини») був на момент її арешту вже засланий колишній начальник IV відділу (СПО) НКВД УРСР Пейхас Меєрович Рахліс (1897–1938), той самий майор державної безпеки, який у березні 1937 р. затвердив обвинувальний висновок у розстрільній «справі» першого директора Інституту історії України А. Х. Сараджева³.

Пильні «очі» й надчутливі «вуха» КГБ УРСР перманентно відстежували зміну настроїв інтелігенції республіки. Особливо цікавили таємну поліцію висловлювання й погляди учених-соціогуманітаріїв, насамперед істориків, які миттєво відреагували на «відлигу», спричинену ХХ з'їздом КПРС. У фокусі цієї нав'язливої уваги традиційно перебували й наукові працівники Інституту історії АН УРСР.

Таємний меморандум з відділу 4 управління КГБ при Раді Міністрів УРСР «Про нове у тактиці ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів з числа інтелігенції та молоді» (10 серпня 1957 р.) зауважував, що серед певної частини істориків, літераторів й газетярів окреслилася тенденція «заперечення націоналізму на Україні у 1920–1940 рр.». Окремі з них, наголошувалося у документі, стверджують, що український націоналізм вигаданий як привід для розправи з небажаними працівниками, доводять необхідність критичного перегляду партійних рішень з питань боротьби з націоналізмом.

Наводилися й прізвиська окремих вищезгаданих «інакодумців».

Так, доктор історичних наук, завідувач відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, член КПСС (!) Іван Олександрович Гуржій (1915–1971), відмовившись опонувати по дисертації І. Редькіної «Про розвиток народної освіти на Україні в роки першої п'ятирічки», так мотивував власну відмову (очевидно, у приватній бесіді): «Редькіна вигадує український націоналізм у Наркомосі й органах освіти. Пора покінчити із цим. Скільки тисяч кращих представників української інтелігенції безвинно загинуло?.. Замість того, аби написати правду, вона продовжує зводити наклеп на чесних людей. Досить цих інсинуацій про український

націоналізм, люди були невдоволені тими або іншими неподобствами нашого життя, а їм «пришивали» націоналізм й спроваджували до Сибіру».

На думку І. О. Гуржія, неправильна боротьба проти націоналізму спричинила втрату союзними республіками своїх прав, заперечення національних особливостей, спотворення історії народів ССРСР та їхньої національно-визвольної боротьби. Іван Олександрович наголошував, що Україна має отримати справжні права й покінчити з становищем, за якого українські центральні органи не можуть без дозволу Москви вирішити жодного суттєвого питання.

За тим же чекістським документом, завідувач відділу країн народної демократії Інституту історії АН УССРСР, кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко, обговорюючи причини відставання деяких галузей науки з агентом «Черновим» (вірогідно, одним із співробітників установи), стверджував, що головною причиною уповільненого розвитку суспільних наук в Україні є систематичне знищення національних кадрів внаслідок сфабрикованих «процесів», арештів, боротьби з вигаданим українським націоналізмом. «Після громадянської війни, після петлюрівщини, — розмірковував Федір Павлович, — пройшло вже 40 років, а «націоналістів» стало більше, де ж логіка? Залякали людей. Бачачи долю багатьох літераторів, істориків, економістів, філософів, чимало людей боїться займатися суспільними науками».

Ф. П. Шевченко вважав, що слід здійснити «переоцінку багатьох питань історії України», а при характеристиці колишніх діячів української культури треба шукати у них «не націоналізм, а позитивний їх внесок у культуру». У зв'язку з цим учений наголошував: *«Треба переглянути оцінку Куліша, Драгоманова, Антоновича, Грушевського. Слід по-новому підійти до ролі української буржуазії у національно-визвольному русі»*...

Незважаючи на змінену назву — згідно з постановою Ради Міністрів УССРСР від 2 березня 1953 р. Інститут історії України почав іменуватися Інститутом історії⁴, головним напрямом досліджень в Інституті історії АН УССРСР залишалася, як і раніше, історія України. 30 травня 1958 р. на засіданні секції історії, у рамках наукової сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УССРСР, професор Київського університету А. О. Введенський (1891–1965)

саркастично зауважив на адресу інституту: «Несколько лет тому назад главный штаб нашей украинской исторической науки переименовал вывеску. Почему? Ответила старая вывеска и появилась новая вывеска. Вывеска была: Институт истории Украины. Теперь переименовали на — Институт истории. Что же изменилось? По существу, собственно, ничего не изменилось. В самом деле: пять докторов, а если считать Львов — шесть докторов, т. е. больше половины на Украине докторов исторических наук, работают по истории Украины. Из 48 кандидатов 40 работают по истории Украины, 95 % творческой продукции идет по истории Украины. Таким образом, по существу вывеску незачем было менять»⁵.

Утім, попри вищенаведені критичні зауваження й щирі намагання розвинути різні напрями всесвітньої історії, такі спроби нашоувувалися на небажання керівників АН СРСР позбутися традиційної монополії на цю галузь. Республіканські історичні установи, як вважали у Москві, мали досліджувати історію відповідних республік, та й то переважно в контексті «боротьби за встановлення радянської влади» чи участі у цьому «встановленні» зарубіжних «інтернаціоналістів». Це фактично прирікало історичні дослідження в Україні на провінціалізм.

Прикметною у цьому плані (як і з погляду відомих цензурних обмежень навіть за часів «відлиги») є історія з публікацією першої монографії згодом провідного полоніста установи — Павла Михайловича Калениченка (1923–1983).

Тривалий час тема репресивних дій сталінщини щодо окремих етнічних груп й цілих народів, в тому числі й польського, перебувала в СРСР під суворою забороною. «Крига» почала «скресати» для дослідників цієї проблематики, в тому числі вітчизняних полоністів, серед яких був і П. М. Калениченко, лише 1956 р. — після XX з'їзду КПРС й відомої (хоча й «закритої») промови М. С. Хрущова. Очевидно, що хрущовська «відлига» була саме «відлигою», тобто явищем тимчасовим, що чергувалася з рецидивами сталінщини. Відтак й українські полоністи повнотою відчували на собі коливання політичної кон'юнктури, численні обмеження не лише на доступ до джерел, але й щодо того, що думати, говорити й друкувати на цю тематику.

Цікава у цьому плані історія публікації першої монографії дослідника — «Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни», в основу якої лягла його однойменна кандидатська дисертація, що її П. М. Калениченко захистив 1956 р. Тема ця для молодого тоді полоніста мала й виразний автобіографічний вимір — студент-першокурсник фізико-математичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка 1940–1941 рр., він мав можливість безпосередньо спостерігати не лише «польську прогресивну еміграцію» тієї доби, а й поведінку пересічного («не прогресивного») поляка у щойно приєднаних західноукраїнських областях, як також і перебіг «советизації» цих теренів.

Що реально думав Павло Михайлович про ситуацію у Західній Україні 1939–1941 рр. та становище поляків на цій території й політику влади щодо них, у повному обсязі навряд чи вдасться реконструювати. Адже докладних мемуарів, які б збереглися десь «у шухляді», він, наскільки нам відомо, не залишив. Втім, «на щастя», в СРСР діяла цензура, якій і завдячуємо можливості бодай фрагментарно відтворити доцензурного / «нецензурного» Калениченка.

Так, 14 червня 1957 р. начальник Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УССР К. Ф. Полонник адресував секретареві ЦК КПУ С. В. Червоненку чергову інформацію, що з Видавництва АН УССР надійшла на контроль верстка монографії П. Калениченка (автор іменувався у листі «Калиніченком») «Прогресивна польська еміграція в роки другої світової війни», рекомендована до друку Вченою радою Інституту історії АН УССР. Принагідно керівник Головліту висловлював сановному адресату свої міркування: «При уважному читанні цієї книги впадає у вічі слідуюче: говорячи лише про прогресивну польську еміграцію, що перебувала в Радянському Союзі під час другої світової війни, автор разом з цим надто докладно розписує поневіряння і утиски, яких ця еміграція нібито зазнавала на початку від органів радянської влади». Цензор наголошував: «Не знаємо, якими міркуваннями керувався автор (та й Інститут історії і видавництво), описуючи ці поневіряння в Радянському Союзі *прогресивних* поляків, але вважаємо, що писати

про це — політично недоцільно, антирадянська пропаганда може знайти в цьому хорошу для себе поживу» (виділення у тексті — К. Ф. Полонника).

Застереження «рецензента» викликало авторське бачення советської паспортизації *«на колишній польській території, що відійшла до Радянського Союзу»*. Важливо, що при цьому цитувався автентичний Калениченко, який, мовляв, хибно («політично недоцільно»?) стверджував: *«Деякі поляки, яким Радянська влада, зважаючи на їх минуле, не могла цілком довірити, одержували паспорти з так званим одинадцятим параграфом, що обмежував свободу пересування і вибір місця проживання»* (с. 41 верстки) (виділення у тексті тут і далі — цензора).

На наступних двох сторінках верстки монографії подавалися речі вже зовсім апокрифічні, оскільки автор, власне кажучи, окреслював етапи депортацій польського населення з західноукраїнських та західнобілоруських теренів 1939–1940 рр.: *«Осіб, зв'язаних з ворожими елементами, — з метою ізолювати їх від близького їм оточення і забезпечити на випадок війни, що наближалась, міцний тил у прикордонних районах, — примусово вивозили у глибинні райони Радянського Союзу. В лютому 1940 р. були вивезені осадники, у квітні того ж року — сім'ї поліцаїв, офіцерів і вищих чиновників державного апарату, в червні — ті біженці з Польщі, які ніде не працювали і зареєструвались на повернення в окуповану німецькими фашистами Польщу, але яких гітлерівці не прийняли з мотивів віросповідання. Не можна не згадати того, що при вивезенні поляків вглиб країни були випадки, коли окремі особи виселялись без достатніх на те підстав...»* Нередагований Калениченко також необережно стверджував, що репресії проти поляків тривали аж до початку війни: *«Переважна більшість поляків була звільнена з тюрем, таборів і дістала повну свободу безперешкодного переїзду в будь-яку добровільно вибрану для проживання місцевість»* (с. 92 верстки).

Особливий інтерес викликають зауваження цензора з приводу «вибраних місць» з верстки книги П. М. Калениченка: «Авторові невтямки (sic!), що ми (цікаве це *«ми»* — виразне артикулювання/усвідомлення ролі цензури як органічної складової советського репресивного апарату й ототожнення себе з цим апаратом. — О. Р.) репресували не поляків, як таких, а соціально-ворожі еле-

менти, агентуру іноземних розвідок, яких зараховувати до прогресивної еміграції аж ніяк не розумно, більше того — політично шкідливо.

На багатьох сторінках книги автор говорить взагалі *про поляків*, тобто робить наголос на національному моменті, що аж ніяк не можна визнати правильним, бо, як відомо, в своєму ставленні до польського населення західних областей СРСР ми виходили не з вузько-національних, а з загальнодержавних засад».

Підсумовуючи загальне враження від верстки праці П. М. Калениченка, К. Ф. Полонник робив такий висновок: *«Головліт УРСР вважає, що випуск у такому вигляді книги П. Калениченка «Прогресивна польська еміграція в роки другої світової війни» може нанести чималу шкоду нашим державним інтересам, зокрема відносинам з народом дружньої Польщі. Книга до друку не дозволена».*

За рішенням секретаря ЦК КПУ С. В. Червоненка цензурні претензії до праці П. М. Калениченка були переадресовані для належного «реагування» до відповідного відділу ЦК. 24 липня 1957 р. завідувач сектору відділу науки і культури ЦК КПУ, у свою чергу, інформував керівництво Компартії України про ліквідацію «прориву» на історичному фронті УССР: «Відділ науки і культури ЦК КП України підтримує рішення Головліту УРСР про затримку видання книги т. Калениченка «Прогресивна польська еміграція в роки другої світової війни».

Враховуючи те, що вчена рада Інституту історії АН УРСР рекомендувала цю недоброякісну книгу до друку, дирекції і вченій раді інституту зроблено зауваження. Бюро відділу суспільних наук АН УРСР на своєму засіданні 23 липня ц. р. розглянуло питання про рекомендацію до друку недоброякісних робіт вченою радою Інституту історії АН УРСР.

Рукопис цієї книги був повернутий видавництвом АН УРСР авторові для доробки. Рукопис перероблено, з нього викинуто всі неправильні твердження. Зараз ця книга знаходиться у виробництві».

Після цензурного вихолощення змісту монографія Павла Михайловича нарешті з'явилася друком накладом у 2 000 прим. Вже 13 листопада 1957 р. директор Державної публічної бібліотеки

УСРСР В. С. Дончак адресував керівнику Інституту історії АН УСРСР О. К. Касименку традиційне прохання *«висловити Вашу думку щодо доцільності надіслання в країни народної демократії та в капіталістичні країни такої літератури»*. У переліку «такої літератури» згадувалася, зокрема, й *«Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни»*⁶. Відповідь Олександра Карповича була позитивною — жорстко «відредагована» книга вже не загрозувала *«нашим державним інтересам, зокрема відносинам з народом дружньої Польщі»*.

Раніше, наприклад, кандидатська дисертація П. М. Калениченка (й верстка монографії, с. 41) містила такий пасаж: «Державно-правове становище поляків у нових радянських районах визначалось Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР про придбання громадянства СРСР жителями західних областей Української і Білоруської РСР від 29 листопада 1939 р., а також аналогічним Указом Президії Верховної Ради СРСР щодо Литовської РСР.

На підставі цих Указів відбувалась паспортизація, яка почалась на західноукраїнських і західнобілоруських землях весною 1940 р., а в Литві — в січні 1941 р. *Деякі поляки, що їм Радянська влада не довіряла, одержували паспорти з так званим одинадцятим параграфом, який обмежував свободу пересування і вибір місця проживання*. Паспортизація була видатною подією в житті польських трудящих, що проживали в районах, недавно воз'єднаних з Радянським Союзом»⁷ (виділення наше. — О. Р.). Для постсталіністської вітчизняної історіографії напрочуд прикметне це поєднання згадки про обмеження прав частини (!?) польської людності, що їй незабгаженна советська адміністрація «не довіряла», й неодмінного панегірика («обязательного сквернословія») щодо виразно тоталітарної паспортизації як, мовляв, «видатної події в житті польських трудящих».

Відредагований /процензурований Калениченко виглядав значно «симпатичніше» (принаймні менш загрозово для «відносин з народом дружньої Польщі», який цілком «несподівано» навесні — восени 1956 р. висловився категорично проти запровадження у країні аналога тоталітарного устрою СРСР)⁸. Той самий вищенаведений пасаж верстки (другий абзац) виглядав у надрукованій книзі безпроблемно-ідилічно: «На підставі цих Указів відбувалась пас-

портизація, яка почалась на західноукраїнських і західнобілоруських землях весною 1940 р., а в Литві — в січні 1941 р. *Колишні жителі Польщі — українці, білоруси, литовці, євреї, а також поляки — одержали радянські паспорти, стали повноправними радянськими громадянами*»⁹ (виділення наше. — О. Р.).

Спроба української полоністики, користуючись «відлигою», стати на шлях об'єктивного (максимально наближеного до об'єктивного) висвітлення історії польської людності на українських теренах доби Другої світової війни зазнала невдачі. Серйозна розмова на ці теми стала можливою лише наприкінці 1980-х років. Павла Михайловича Калениченка не стало 1983-го...¹⁰

У таємному меморандумі республіканського КГБ «Про стан і заходи щодо посилення агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки УСССР по викриттю й припиненню ворожої діяльності антисоветських елементів з інтелігенції та молоді» (грудень 1958 р.) значна увага приділялася й нелояльним щодо влади проявам з боку соціогуманітарної інтелігенції, в тому числі науковців-істориків, а саме: «Имеют место неединичные случаи, когда враждебные элементы из числа интеллигенции и молодежи используют различные легальные возможности для распространения буржуазной идеологии, при этом прибегают к фальсификации исторических фактов и под этим прикрытием протаскивают идейно не выдержанные, а порой и враждебные взгляды в науку, литературу и искусство».

Особливе занепокоєння спецслужби викликала присвячена історії Західно-Української Народної Республіки публікація молодого науковця зі Львова О. Ю. Карпенка й солідаризування з його позицією старших колег з наукових установ Львова та Києва: «*Научный сотрудник института общественных наук АН УСССР (в г. Львове), кандидат исторических наук — КАРПЕНКО Александр, член КПСС, к 40-летию Советской Украины опубликовал в печати статью «К вопросу о характере революционного движения в восточной Галичине в 1918 году». Тема актуальна, но все дело в том, что в ней автор, исказив ряд исторических фактов, пытался подвергнуть ревизии партийную, марксистскую оценку происходивших политических событий в Западной Украине.*

КАРПЕНКО в этой статье утверждает, что контрреволюционное правительство Западно-Украинской народной республики (ЗУНР) было народным и что воссоединение ЗУНР с петлюровской УНР явилось прогрессивным актом в истории украинского национального движения.

Не случайно, что националистические трактовки, выдвинутые в этой статье КАРПЕНКО, взяли под защиту зарубежные националистические центры, в частности: Журнал «Украинский самостийник», издаваемый украинскими националистами в г. Мюнхене, в статье «Под обстрелом истории Украины» дается положительная оценка работе КАРПЕНКО. Возникает вопрос — кому же служит КАРПЕНКО и кто стоит за его спиной?

Произведенной проверкой получены весьма интересные данные о том, что в гор. Львове и Киеве КАРПЕНКО поддерживают более маститые ученые, в деятельности которых следует разобраться».

Появі вищенаведеної таємної інформації КГБ УССР передувала низка подій.

25 квітня 1958 р. на Вченій раді Інституту історії АН УССР за участю істориків науково-дослідних установ та вузів Києва, Львова, інших міст було заслухано доповідь доктора історичних наук, завідувача відділу історії радянського суспільства інституту М. І. Супруненка «Огляд наукових праць з історії перемоги Великого Жовтня на Україні» й співдоповідь кандидата історичних наук І. І. Компанійця «Огляд наукових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом ідей Великого Жовтня»¹¹.

Обидва промовці вибудували свої виступи за звичними канонами тогочасної офіційної історіографії. Однак виступ І. І. Компанійця містив важливий нюанс — він зокрема звернув увагу «на значні помилки в деяких опублікованих працях», піддавши критиці низку положень вже відомої на той час статті старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук О. Ю. Карпенка «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.»¹². Твердження О. Ю. Карпенка, зазначив доповідач, що у листопаді 1918 р. у Східній Галичині відбулася окрема «національно-демократична» революція і ЗУНР постала не внас-

лідок «контрреволюційних дій української буржуазії, а як наслідок революційного руху народних мас, принижують значення соціалістичної революції і створення Української Радянської держави для всього українського народу». Компанієць також дорікав львівському дослідникові, що той, мовляв, не дав чіткої й правильної характеристики класових сил, включивши і буржуазію і пролетаріат в одне «загальнонаціональне повстання», що, мовляв, було реанімацією «буржуазно-націоналістичної теорії єдиного потоку»¹³.

На наступному засіданні Вченої ради Інституту історії, 28 квітня 1958 р., відбулося обговорення доповіді та співдоповіді. Серед тих, хто долучився до критики О. Ю. Карпенка, були Д. М. Волчанський (Кіровоградський педінститут), В. Л. Варецький, О. Ф. Єрмоленко (Інститут історії АН УРСР), А. Д. Ярошенко (Інститут історії партії при ЦК КПУ) та ін. На помилковості положень згаданої публікації львівського ученого, в якій «не показана контрреволюційність західноукраїнської націоналістичної буржуазії під час утворення так званої Західноукраїнської Народної Республіки», хибно стверджується, «нібито ЗУНР була створена в результаті революційної боротьби народних мас», наголошувала й підсумкова постанова Вченої ради¹⁴.

Прикметно, що на захист львівського ученого та його права на науковий пошук виступив завідувач відділу історії країн народної демократії й за сумісництвом головний редактор «Українського історичного журналу» Ф. П. Шевченко, який закликав поважати думку опонента й відмовитися від тоталітарної практики начіплювання ярликів: «Я за обговорення в цих питаннях, кожний висловлюється, як хто може, але повинно бути якимось товариське відношення до своїх товаришів. Іван Іванович (Компанієць. — О. Р.) в своєму виступі щодо тов. Карпенка змалював його так, що створюється таке враження, що якщо в Карпенка ще залишилось щось радянське, то дуже мало, він звів його ні до чого, назвав і ревізіоністом, і фальсифікатором, і т. ін. Якщо цей виступ залишиться в стенограмі, то хай залишається для історії, але ж так не можна, товариші, потрібно мати терпіння і до своїх противників, навіть коли вони не розділяють ваші погляди [...]. Я вважаю, що є нездоровий пережиток того, що було колись, а зараз нам хватить, і

проблем хватить, і матеріалу хватить. А що стосується висновків, дозвольте кожному мати свої висновки, якщо вони виходять з марксистсько-ленінської позиції. Я думаю, що Карпенко не ревізійніст, по крайній мірі»¹⁵.

О. Ю. Карпенко мав спільника не лише в особі Федора Павловича Шевченка, а й загалу істориків Інституту суспільних наук АН УССР у Львові, які, принаймні у кулуарних розмовах, цілком поділяли оцінку О. Ю. Карпенком характеру листопадових подій 1918 р. у Східній Галичині. У цій непростій ситуації гідно повівся й І. П. Крип'якевич, який прагнув максимально амортизувати удар роздратованих критиканів, що було чітко зафіксовано у протоколах засідань відділу історії України, Вченої ради та партзборів Інституту суспільних наук¹⁶.

Отже, атмосфера в історичній науці наприкінці 1950-х рр. все ж відрізнялася від ситуації 1930-х рр. Тому зокрема у дискусії, що відбулася 28 квітня 1958 р., надали слово й авторові «помилкових тверджень» — О. Ю. Карпенку, який взяв на себе сміливість, покликаючись на оцінку у документах КПЗУ, зробити висновок, що у листопадових подіях 1918 р. у Східній Галичині слід вбачати не путч, а саме масовий народний рух — національно-демократичну революцію, результатом якої й було створення ЗУНР.

Свій виступ Олександр Юхимович розпочав словами: «Історія західноукраїнських земель багата славними героїчними сторінками. Однак до цього часу багато питань з історії [західно]українських земель ще далеко не висвітлено. До таких питань і відносяться революційні події в Східній Галичині в листопаді 1918 р. Мабуть, зовсім не випадково цим подіям співдоповідач приділив так багато уваги [...]. Поскільки це питання в співповіді виявилось головним по затраті часу, а тим більше, поскільки в співповіді два десятки разів згадувалось прізвище Карпенка, дозвольте і мені зупинитися на цьому питанні»¹⁷. На значному проаналізованому матеріалі львів'янин доводив: «Величезний фактичний матеріал і на сьогодні зберігся, і це дозволяє нам говорити про масовий, дійсно народний виступ трудящих Східної Галичини в подіях 1918 р., а не про «путч», як дехто намагається нам довести».

Свідомо розставляючи акценти й відкидаючи фальшиві обвинувачення, О. Ю. Карпенко прагнув бути максимально обереж-

ним й додержуватися марксистських історіографічних канонів: «За своїм характером ця революція була буржуазно-демократичною, бо вона вирішувала завдання буржуазно-демократичного перевороту — проголошення буржуазної республіки, ліквідації монархічної влади і залишків феодалізму, завоювання демократичних свобод. Ці завдання в революції стояли перед усіма народами Австро-Угорщини, тобто була єдина мета революції»¹⁸. Із зрозумілих причин промовець не наголошував на національній українській складовій революційного руху народів Габсбургської монархії, віддавши перевагу соціально-класовим й загальнодемократичним чинникам подій осені 1918 р. у Східній Галичині.

Завершив свій виступ О. Ю. Карпенко так, як і почав розгорнуту промову з відстоюванням власної наукової позиції, — гідно, закликавши опонента (опонентів) дотримуватися норм наукової етики¹⁹.

Натомість І. І. Компанієць у заключному слові наголошував на неможливості *«довільного поєднання революційного руху українських трудящих мас проти влади Габсбургів і контрреволюційного путчу української буржуазії»*, які, на жаль, співпали у часі. Погляди О. Ю. Карпенка, на його переконання, мають «антинауковий характер» й знайшли підтримку «лише в самого т. Карпенка, який мав можливість прийняти участь в роботі нашої Вченої ради, і ще з боку Шевченка».

Промовець запропонував «для зручності» розглядати виступи О. Ю. Карпенка та Ф. П. Шевченка спільно: *«Вони майже не відрізняються, не видно, де закінчується думка одного і починається думка другого [...] В цілому ж ні той, ні другий не тільки не відмовились від своїх неправильних поглядів, а й відстоювали їх. Тому є необхідність детальніше зупинитися на цьому, враховуючи, що мова йде не про якесь абстрактне питання, а про визначення того, за що боролися 4 млн. українців Східної Галичини — чи за створення буржуазної республіки, чи за возз'єднання з своїми братами, які створили Українську радянську державу»*²⁰ (виділення наше. — О. Р.).

З позицій сьогодення аргументація І. І. Компанійця виглядає більше ніж дивною, як і його нерозуміння (?), що саме нелегітимна самопроголошена «українська радянська держава» була на-

самперед тією самою, критикованою ним «абстракцією». А завершувався прокурорський виступ І. І. Компанійця знову ж таки політичними обвинуваченнями щодо львівського колеги й закидами на адресу Ф. П. Шевченка: «Поява статті Карпенка саме в той час, коли вся наша країна святкувала 40-річчя Радянської влади, — дуже прикрий факт. Помилки Карпенка носять не лише антинауковий характер, але й політичний характер. Роботи Карпенка неодноразово піддавались гострій критиці [...]. Але він продовжує свою лінію невдалими і ненауковими прийомами. Але це молода людина, не позбавлена здібностей (sic!). І можна сподіватись, що він зрозуміє свої помилки і зможе ще дати корисні наукові роботи, і допомогти йому в цьому повинен Ф. П. Шевченко, який допоміг йому раніш припустити ці помилки, але в авторитет якого він дуже вірить»²¹ (виділення наше. — О. Р.).

Пікантність ситуації полягала ще й у тому, що промовець, який взяв собі роль старшого, досвідченішого колеги стосовно львівського дослідника, тим не менше був його... однолітком! (обидва 1921 р. народження). І. І. Компанієць таки обмовився, що справжні мотиви його завзятої «критики» полягали у завуальованому прагненні «вивести з гри» наукового конкурента: за його словами, тандем Карпенко — Шевченко намагався «переконати присутніх, що критика «схем» Карпенка була зроблена співдоповідачем з особистих інтересів, бо, мовляв, співдоповідач і автор «схем», які колись були навіть «товаришами», зараз розійшлися як конкуренти по одній темі». Очевидно, так воно й було²²...

Отже, вищезгаданий пасаж з грудневого меморандума КГБ УССР 1958 р. про «ворожу діяльність» «антисоветських елементів» серед інтелігенції республіки щодо О. Ю. Карпенка та наданої йому підтримки з боку анонімних «маститих учених» у Львові та Києві, слід розуміти як солідаризування з молодим львівським дослідником з боку авторитетного директора Інституту суспільних наук у Львові акад. І. П. Крип'якевича та чільного співробітника Інституту історії АН УССР, головного редактора «Українського історичного журналу» Ф. П. Шевченка. Саме в їхній діяльності наполегливо прагнули «розібратися», щоправда — безуспішно, «компетентні органи».

Попри вищезгадані цензурні обмеження й рецидиви квазінаукової полеміки у стилі сумнозвісних 1930-х рр., наукове життя першого постсталінського десятиліття суттєво урізноманітнілося. Відбувалося чимало наукових сесій, конференцій, дискусій та нарад.

Мабуть, найвиразніше потреби вітчизняних дослідників-гуманітаріїв у зазначений період виокремила вищезгадана Наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР, яка відбулася 27–31 травня 1958 р. у Києві, й зокрема її секція історії, що працювала 29–30 травня в Інституті історії АН УРСР²³.

Позиція офіційної історіографії була зафіксована у доповіді директора Інституту історії О. К. Касименка — «Стан і перспективи розвитку історичної науки в Українській РСР». Однак найцікавішими були неформальні дезидерати учасників сесії — істориків: необхідність створення багатотомної історії українського народу, організації республіканського об'єднання (асоціації) дослідників історії, негайної підготовки підручника з історії України для середньої школи, перетворення «Українського історичного журналу» з двомісячника на щомісячник, обмеження цензурсько-редакторського втручання в авторські тексти та ін.

Примітним явищем з середини 1950-х рр. стали візити закордонних істориків, передусім з «країн народної демократії» — Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Натомість й провідні співробітники Інституту (І. Д. Бойко, В. О. Голобуцький, П. М. Калениченко, В. І. Клоков, Ф. П. Шевченко та ін.) дістали можливість регулярно брати участь у міжнародних конференціях, що відбувалися за кордоном. Так, у 1955 р. на X Міжнародному конгресі історичних наук у Римі Інститут репрезентував І. Д. Бойко. Почався обмін науковою продукцією, архівними матеріалами. Учасником і доповідачем на XI Міжнародному конгресі історичних наук у Стокгольмі 1960 р. був В. О. Голобуцький²⁴.

Участь у наступному — XII Міжнародному конгресі історичних наук у Відні 1965 р. — директора Інституту історії АН УРСР проф. К. К. Дубини прикметна його зустріччю у столиці Австрії під час форуму істориків з І. Лисяком-Рудницьким, який у своїй резонансній статті-репортажі несподівано високо оцінив свого випадкового співбесідника, побачивши у ньому не лише «досвідченого дискусанта»: «Це людина з чималим практичним розумом та

життєвим досвідом. Не було помітно в ньому ані заляканости й розгублености, ані чванькуватости й грубїянства, що творять звичайні атрибути радянських людей в контактах з зовнішнім світом. Подобалися мені його стриманість, невимушеність та легка нотка іронії, що бринїла в його словах — «панські» прикмети, що їх аж надто часто бракує українським інтелїгентам. Було відчутно по ньому, що він належить до провідної верстви радянського суспільства і має відношення до сфери влади. Приємно було познайомитися з цим представником українського «червоного дворянства» [...]»²⁵...

Водночас І. Лисяк-Рудницький зауважив важливу, на його погляд, хибу у професійній підготовці свого співрозмовника, зробивши на її підставі ширше узагальнення щодо усіх учених-соціогуманітаріїв УССР: «Про інтелектуальні кваліфікації К. К. Дубини, — його освіту й начитаність, — не можу сказати нічого, крім одного: він не володіє жодною західньою мовою. Це саме було й з учасником Стокгольмського конгресу 1960 р., проф. В. Голобуцьким. Можна думати, що маємо тут справу не з відокремленими явищами, але з «нормальною» для сучасної української підрадянської інтелїгенції справою. Російські історики, як правило, промовляли в Стокгольмі й Відні однією з трьох великих західніх мов; зате «націонали» — Голобуцькі, Дубини, Гуссейнови — виступали мовою «старшого брата».

Я, очевидно, не збираюся твердити, що хтось заборонив би нашим Голобуцьким і Дубинам вивчати світові мови, коли б вони самі цього бажали. Важливе тут щось інше: в Радянській Україні можливо добитися визначного становища в академічній ієрархії без того, щоб знання світових мов було для людини практичною konieczністю. Отже маємо тут справу з суспільством, яке навіть у своїй інтелектуальній верстві ізольоване від зовнішнього світу. Закордонні подорожі, особисті зустрічі й контакти з чужоземцями, а навіть користування чужомовною літературою й досі не стали для українського підрадянського науковця щоденним хлібом. Чи треба кращого доказу тієї жахливої провінційности, що на неї засуджене українське культурне життя в УРСР?»²⁶

На запитання співрозмовника, чому Україна не представлена на Міжнародному історичному конгресі, — як і взагалі на міжна-

родних наукових конгресах, — власною делегацією, К. К. Дубина зауважив: «А, знаєте, в нас про це думають». «Добре, що хоч *«думають»!*» — ця скептична репліка І. Лисяка-Рудницького у відповідь²⁷ до певної міри повисала у повітрі, оскільки ні автор статті, ні його зарубіжний читач не могли знати, що питання про створення окремого республіканського об'єднання або асоціації істориків доволі жваво обговорювалося у колах професійних дослідників і вувізьських викладачів-істориків УССР, принаймні з 1958 р.

А 1 квітня 1967 р. проф. К. К. Дубина та віце-президент АН УССР акад. І. К. Білодід підписали ініційоване Інститутом історії звернення до першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста: «Секція суспільних наук та Інститут історії АН УРСР вважають за потрібне створити *Асоціацію істориків Української РСР*, яка працювала б як відділення Національного Комітету істориків СРСР.

Національний Комітет [...] об'єднує істориків всього Радянського Союзу. *Однак історики України підтримують з цим Комітетом слабкі, спорадичні зв'язки, що здійснюються головним чином через Інститут історії Академії наук УРСР. В нашій республіці є великий загін істориків, які працюють в інших наукових установах [...] та в численних вузах і майже зовсім не зв'язані з Національним Комітетом.*

Створення Асоціації дасть можливість всім колективам істориків республіки налагодити і підтримувати тісні органічні зв'язки з Національним Комітетом істориків СРСР, розширити і поглибити зв'язки з науковими організаціями та істориками братніх соціалістичних та деяких інших зарубіжних країн, брати більш активну участь в роботі міжнародних наукових конгресів, сесій та колоквиумів і сприятиме більш чіткій організації зустрічей з іноземними істориками, які відвідують Радянську Україну.

Утворення Асоціації не потребуватиме виділення ніяких додаткових штатів і коштів.

Просимо Вас порушити це питання перед ЦК КПРС»²⁸ (виділення наше. — О. Р.).

28 липня 1967 р. за тією ж адресою й з тими самими підписами (І. К. Білодід — К. К. Дубина) було спрямоване повторне звер-

нення майже ідентичного змісту. А на початку жовтня того ж року ініціатива Інституту історії щодо створення Асоціації істориків УССР була «похована» у кабінетах відділу науки і культури ЦК КП України, чиновники якого нібито погоджувалися з ідеєю, а по суті обмежилися відпискою: *«Відділ науки і культури вважає, що пропозиція про утворення в Українській РСР відділення Національного комітету істориків Радянського Союзу заслуговує на увагу. Але, поскільки постає питання про організацію таких відділень і в інших союзних республіках, Президії АН УРСР доручено вирішувати це питання через Національний комітет істориків Радянського Союзу»*²⁹.

Не варто наголошувати відомого ставлення московського керівництва до подібної та будь-яких інших спроб відсепарування «невід'ємної складової» — УССР та похідних від неї, зокрема української історичної науки — від загальносоюзного «тіла». Зайвий раз підтвердилася слушність вищезгаданого висловлювання І. О. Гуржія 1957 р., що *«українські центральні органи не можуть без дозволу Москви вирішити жодного суттєвого питання»*...

Упродовж 1957–1977 рр. Інститут історії АН УССР значно зріс кількісно — від 60 до 149 наукових співробітників, в тому числі чисельність докторів наук збільшилася з 5 до 25 осіб, а кандидатів наук — з 34 до 85. Значне розширення Інституту вимагало й створення відповідних умов для творчої праці науковців. Влітку 1960 р. Інститут змінив адресу і з бульвару Шевченка, 14 переїхав до нового приміщення по вул. Кірова, 4 (нині вул. М. Грушевського, 4), де зайняв 5-й поверх.

Колектив установи у цей час очолювали О. К. Касименко (до 1964 р.), К. К. Дубина (1964–1967); акад. АН УССР А. Д. Скаба (1968–1973); чл.-кор. АН УССР А. Г. Шевелєв (1973–1978).

Структура установи постійно змінювалася відповідно до завдань, які ставились перед Інститутом черговими постановами директивних органів, й лише частково такі трансформації диктувалися іманентними потребами самої історичної науки.

У 1959 р. на базі відділу археографії створено відділ допоміжних історичних дисциплін. 1960 р. відділ історії радянського суспільства було розділено на два: історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни; соціалістичного і комуніс-

тичного будівництва. Наприкінці 1963 р. в інституті існували відділи: історії соціалістичного і комуністичного будівництва (зав. П. П. Гудзенко); історії Жовтневої революції і громадянської війни (зав. чл.-кор. АН УРСР М. І. Супруненко); досоціалістичних формацій (зав. В. А. Дядиченко); нової і новітньої історії зарубіжних країн (зав. В. І. Клоков); історіографії і джерелознавства (зав. Ф. П. Шевченко); історії міст і сіл УРСР (зав. — О. А. Парасунько, відділ був створений для наукового і науково-методичного керівництва підготовкою багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР») та сектор історії техніки та природознавства (зав. акад. АН УРСР Й. З. Штокало) у складі відділів історії техніки (зав. Ю. О. Анісімов) та історії природознавства (зав. Й. З. Штокало). У 1965 р. на основі великих відділів історії соціалістичного і комуністичного будівництва та нової і новітньої історії зарубіжних країн були сформовані відповідно відділи історії комуністичного будівництва (зав. Г. М. Шевчук) та історії соціалістичного будівництва (зав. П. П. Гудзенко); історії зарубіжних соціалістичних країн (зав. І. М. Мельникова) та нової і новітньої історії (зав. В. І. Клоков). У 1966 р. відділ історії досоціалістичних формацій, що виявився громіздким й важкокерованим, знову було розділено на відділи історії капіталізму (зав. Ф. Є. Лось) та історії феодалізму (керівник В. А. Дядиченко). У 1968 р. створено відділ зарубіжної історіографії (зав. П. М. Калениченко, у 1969–1978 рр. — Р. Г. Симоненко); наступного року — відділ історії Великої Вітчизняної війни (зав. В. І. Клоков); у 1972 р. — відділ історії дружби народів СРСР (зав. чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев; з листопада 1978 р. до червня 1994 р. — Р. Г. Симоненко; з квітня 1990 р. й до моменту ліквідації у червні 1994 р. підрозділ називався — відділ історії та теорії міжнародних відносин).

У 1973 р. постановою Президії АН УРСР затверджено нову структуру установи, підпорядковану підготовці багатотомної «Історії Української РСР»: 1) сектор історії України дожовтневого періоду з відділами — історії феодалізму, історії капіталізму, джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін; 2) сектор історії соціалістичного будівництва з відділами — історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, історії соціалістичного будівництва, історії Великої Вітчизняної війни;

3) сектор проблем розвинутого соціалістичного суспільства з відділами — історії комуністичного будівництва, історії дружби народів СРСР, зарубіжної історіографії; 4) сектор історії країн соціалістичної співдружності з відділами — історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, Ужгородським і Чернівецьким відділами інституту; 5) сектор нової й новітньої історії зарубіжних країн з відділами — нової й новітньої історії країн Європи і Америки, історії країн зарубіжного Сходу; 6) сектор історії науки і техніки з відділами — історії природознавства, історії техніки. Сектори у структурі установи були ліквідовані у 1978 р. (за винятком сектору історії природознавства і техніки).

Упродовж 1957–1977 рр. з року у рік зростала кількість колективних та індивідуальних монографій, збірників документів і матеріалів, підготовлених науковцями Інституту. Тематика також поступово ставала дедалі більш різноплановою, хоча однозначно превальовали дослідження з історії радянського періоду — адже перед істориками стояло партійне завдання «кріпити зв'язок історичної науки з життям».

У другій половині 1950-х — у 1960-х рр. пріоритетним було вивчення історії трьох російських революцій, встановлення радянської влади в Україні, історії громадянської війни (Ю. М. Гамрецький, А. П. Грищенко, П. П. Гудзенко, Г. Д. Діденко, І. І. Компанієць, П. Н. Надінський, Є. М. Скляренко, О. Б. Слуцький, акад. АН УРСР М. І. Супруненко, Ж. П. Тимченко, Г. М. Шевчук), історії робітничого класу (Г. Д. Діденко, О. Б. Слуцький) та селянства (І. Х. Ганжа, М. А. Рубач, П. С. Загорський, П. К. Стоян, І. І. Слинько) у міжвоєнний період. Разом з тим виникали нові напрями історичних досліджень, зокрема багато уваги вчені приділяли історії міжнародних відносин та міжнародної політики, діяльності республіки на міжнародній арені (Ю. О. Боев, І. Ф. Євсєєв, В. С. Коваль, І. М. Кулинич, Р. Г. Симоненко, Д. М. Сташевський, І. Ф. Черніков), тривало вивчення історії Другої світової війни (П. М. Балковий, В. І. Клоков, П. М. Калениченко, К. М. Шамко), з'явилися праці з історії зарубіжних країн (В. О. Горбик, В. Н. Гулевич, Л. О. Лещенко, І. М. Мельникова, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс, П. С. Сохань), української еміграції (А. М. Шлепаков), історіографії та допоміжних (спеціаль-

них) історичних дисциплін (Я. І. Дзира, М. Ф. Дмитрієнко, М. Ф. Котляр, А. Л. Перковський, Л. К. Полухін, А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей).

Продовжувались і вже традиційні дослідження з історії України періоду капіталізму та феодалізму, зокрема з історії селянства та селянських рухів (І. Д. Бойко, Г. Я. Сергієнко, К. І. Стецюк, Ф. П. Шевченко), українського козацтва (О. М. Апанович, В. О. Голобуцький), соціально-економічного розвитку різних районів України у середньовіччі (І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко, О. С. Компан, І. С. Слабеев), дореформеного та пореформеного села (А. З. Барабой, І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко), робітничого класу ХІХ — початку ХХ ст. (В. І. Кізченко, Ю. П. Лавров, Ф. Є. Лось, О. І. Лугова, О. А. Парасунько, Й. Т. Щербина). У 1960-х рр. вчені повертаються до вивчення доби Київської Русі (М. Ю. Брайчевський, І. М. Гапусенко, І. М. Шекера), більше уваги приділяють історії культури та «кадрам інтелігенції» (С. К. Гутянський, В. І. Кізченко, Ю. О. Курносів, Г. М. Шевчук).

Завершення періоду недовгої «відлиги» в суспільстві боляче вдарило по Інституту. 1968 р. — у розпал спричиненої подіями у Чехословаччині кампанії переслідування шістдесятників й загального придушення інакомислячих³⁰ — «не пройшов» чергової атеїстичної, а відтак був звільнений з установи непересічний знавець давньої історії слов'янських народів, зокрема доби Київської Русі, автор відомої праці «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966) М. Ю. Брайчевський (1924–2001). Підданий жорсткому ідеологічному тиску, того ж року залишив Інститут історії АН УРСР «за власним бажанням» й старший науковий співробітник І. Х. Ганжа (1923–2002), який відтоді викладав у київських вузах.

У червні 1972 р. був забалотований під час проходження конкурсу й невдовзі звільнений з роботи в. о. старшого наукового співробітника відділу історіографії і джерелознавства інституту В. С. Кук (1913–2007), колишній Головний командир УПА. У листопаді 1972 р. «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами» (формально — внаслідок бюджетного скорочення «неперспективної тематики») були звільнені доктор історичних наук О. С. Компан (1916–1986), канди-

дат історичних наук О. М. Апанович (1919–2000) та кандидат філологічних наук Я. І. Дзира (двоє останніх були поновлені в інституті 1995 р.).

Долю своїх старших колег розділив того ж 1972 р. й аспірант установи М. С. Мельник. Молодший за віком, 1944 р. народження, він був, ймовірно, найзапеклішим і найпослідовнішим «анти-советчиком» за всю історію Інституту історії України. У його таємній характеристиці авторства КГБ УССР (грудень 1974 р.) перераховувалися найголовніші провини перед владою колишнього аспіранта установи: *«В декабре 1970 г. распространял среди своих знакомых фотокопию антисоветской книги АВТОРХАНО-ВА «Технология власти», изданной в Мюнхене в 1956 г.*

В 1972 г. участвовал в сборищах у памятника Т. Г. Шевченко. 25–26 мая 1972 г. с МЕЛЬНИКОМ М. С. были проведены беседы, в ходе которых он, в частности, отрицательно высказывался по поводу мер, принятых 22 мая 1972 г. для поддержания общественного порядка у памятника Т. Г. Шевченко.

В апреле 1972 г. из редакции журнала «Вітчизна» в Институт истории АН УССР были пересланы стихи идейно вредного содержания, автором которых являлся МЕЛЬНИК. За написание этих стихов партийное бюро института в мае 1972 г. объявило ему выговор».

Із незбагненною затятістю, гідною вочевидь кращого застосування, вже позапартійний Михайло Спиридонович Мельник, робітник цегельні Дарницького комбінату залізобетонних конструкцій, й надалі щороку вперто покладав квіти до пам'ятника Кобзареві у табуйований владною КП України та республіканським КГБ день — 22 травня; згодом став членом Української Гельсінкської групи, а 9 березня 1979 р. трагічно загинув — за однією з версій, нібито наклав на себе руки³¹.

Отже, знову відновилося полювання на «українських буржуазних націоналістів», з'явилася низка праць з викриттям і тавруванням різноманітних «буржуазних теорій», тематика «боротьба з фальсифікаціями» вважалася перспективною й усіяло заохочувалася владними структурами.

У 1970-х рр. історики зосереджуються на дослідженні Київської та Галицько-Волинської Русі, історії Великого князівства Ли-

товського (О. Б. Головка, М. Ф. Котляр, В. М. Ричка, Ф. М. Шабульдо); визвольної війни середини XVII ст. (В. А. Смолій); суспільно-політичних рухів XIX ст. (В. Й. Борисенко, А. К. Волощенко, Г. Я. Сергієнко); класової боротьби в місті та селі у другій половині XIX — на початку XX ст. (М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось); історії революційних подій 1917–1920 рр. (акад. М. І. Супруненко, Ю. М. Гамрецький, А. П. Гриценко, О. П. Реєнт, Ю. І. Терещенко, Ж. П. Тимченко, І. В. Хміль, О. Й. Щусь); індустріалізації та колективізації (С. В. Кульчицький, В. М. Кривоніс, Є. П. Шаталіна); Другої світової війни (Л. Є. Кизя, чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков, М. В. Коваль, В. І. Кучер, Н. М. Руденко, акад. П. Т. Тронько); повоєнного зростання кадрів інтелігенції та науково-технічного прогресу (Ю. О. Курносів, М. Р. Плющ, О. М. Веселова, Л. А. Шевченко); суспільно-політичного життя аграрного сектору 1950–1980-х рр. (П. П. Панченко); історії робітництва УРСР (А. А. Кондрацький); з'являються і перші гендерні дослідження (про «жінок-трудівниць») (Л. Д. Вітрук).

Багато уваги історики звертали на спеціальні історичні дисципліни (М. Ф. Котляр, В. В. Панащенко, В. В. Румянцева, О. Ф. Сидоренко), історіографію (Н. В. Комаренко, Ю. А. Пінчук, А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей) та джерелознавство (О. В. Молодчиков, А. В. Санцевич, В. П. Сидоренко, Є. П. Шаталіна); історію країн соціалістичної співдружності та їх зв'язки з Україною (С. В. Віднянський, П. М. Калениченко, І. М. Кулинич, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, В. В. Павленко, В. У. Павелко, І. А. Петерс, В. Ф. Репринцев, чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань). Продовжувалися сходознавчі студії (Ю. М. Мацейко, С. М. Пархомчук, І. Ф. Черніков), вчені спеціалізувалися в галузі нової та новітньої історії окремих країн (В. О. Горбик, В. Н. Гулевич, Л. О. Лещенко, М. М. Фролкін, І. М. Хворостяний), історії техніки та природознавства (В. С. Сологуб, Е. Г. Циганкова та ін.); постійно велися краєзнавчі дослідження.

Однак головні зусилля співробітників Інституту були зосереджені передусім на підготовці великих колективних праць. Серед них варто згадати двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (1967 р.; Державна премія УРСР, 1969 р.); доопрацьоване видання двотомника «Історія Українсь-

кої РСР»; двотомники — «Історія робітничого класу Української РСР» та «Історія селянства Української РСР» (усі — 1967 р.); тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (1967–1969 рр.; Державна премія УРСР, 1970 р.), шеститомник, присвячений історичним зв'язкам українського народу з білоруським, молдавським та російським народами (1978–1982 рр.; Державна премія УРСР, 1984 р.); «Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн.» (1982–1986 рр.). Співробітники інституту брали участь у написанні історичних статей до першого та другого видання «Української Радянської Енциклопедії» (1959–1965 рр., 17 т.; 1977–1985 рр., 12 т.), підготовці «Радянської енциклопедії історії України» (4 т.) (1969–1972 рр.). Велетенську науково-методичну й науково-організаційну роботу здійснив структурний підрозділ установи — спеціалізований відділ історії міст і сіл УРСР по координації зусиль понад 100-тисячного авторського колективу грандіозного республіканського проекту — 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР» (1967–1974), що створювалося на громадських засадах й не мало аналогів у тогочасному СРСР³².

Важливою подією у 1962 р. стало видання підручника з історії України для учнів 7–10 класів середніх шкіл, що був підготовлений В. А. Дядиченком та Ф. Є. Лосем у співавторстві з доцентом Київського державного університету В. Є. Спицьким³³. Незважаючи на те, що історія України у школах вивчалася у рамках загальносоюзної історії, це був перший і єдиний (у 1968 р. він був розділений на дві частини — для 7–8-го та 9–10-го класів) в советські часи шкільний підручник з української історії.

Та найголовнішим творчим здобутком вчених Інституту історії цього часу була багатотомна «Історія Української РСР», надрукована у 1977–1979 рр. у 8-ми томах 10-ти книгах, а потім у 1981–1985 рр. в десяти книгах російською мовою³⁴. Ця праця, розпочата ще наприкінці 1960-х рр., фактично увібрала у себе усі здобутки та всі недоліки історичної науки советської доби, однак маємо констатувати, що й досі немає подібних альтернативних досліджень узагальнюючого характеру.

Другий період в житті Інституту характеризується і зростанням періодичних друкованих видань. Вже на середину 1950-х рр.

накопичений досвід публікації «Наукових записок» установи підказав доцільність їхньої заміни тематичними збірниками. Цьому сприяли зрослий науковий рівень підрозділів Інституту, здатних силами одного відділу підготувати окремий том. У 1955–1960 рр. вийшло друком 6 тематичних наукових збірників, приурочених до певних ювілейних дат: «Революція 1905–1907 рр. на Україні» (1955), «Історичні зв'язки слов'янських народів» (1956), «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917–1920 рр.)» (1957), «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні» (1957) та ін. Після 1960 р. «Наукові записки» припинили виходити, натомість друкувалися збірники статей та тематичні колективні монографії.

Справжнім проривом стала поява у 1957 р. давноочікуваного «Українського історичного журналу» як друкованого органу Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ. Головними редакторами «УІЖ», який швидко завоював популярність у республіці, у ці роки були чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (1957–1967, 1967–1972), К. К. Дубина (1967) та П. М. Калениченко (1972–1979).

До 1990-х рр. «Український історичний журнал» переважно був виданням з пріоритетом так званих історико-партійних тем, котрі порушували чи тлумачили одну й ту ж саму (незалежно від назви) нав'язливу проблему «партія у боротьбі за...» чи «партія у боротьбі проти...». Практично згорнутими, попри окремі «прориви», були публікації з часів до 1917 р., а те, що все ж потрапляло на шпальти часопису, переважно ілюструвало «класову боротьбу трудящих України проти гнобителів/іноземних (неросійських) поневолювачів» або ж таврувало «український буржуазний націоналізм» та інші «ізми»³⁵. Фактично часопис — разом з вітчизняною історичною наукою — перебував на узбіччі світового історіографічного процесу.

Будь-які спроби вітчизняних дослідників вивести «Український історичний журнал» на широкий шлях загальноцивілізаційного розвитку історіографії згідно зі світовими тенденціями поступу історичної науки блокувалися численними ідеолого-пропагандистськими обмеженнями, притаманними комуністичному режиму-

ві. За суворим дотриманням цих обмежень пильно стежили як органи цензури, так і відповідні ідеологічні відділи ЦК КП України.

Однак і за цих несприятливих обставин як співробітники Інституту історії, так і фахові дослідники з вищої школи республіки намагалися донести до читача «УІЖУ» (такою була і є його популярна аббревіатура) правду про минувшину своєї Батьківщини, оприлюднити результати власного наукового пошуку, закликали до дискусій і роздумів не лише колег, а й ширше коло зацікавлених й вимогливих читачів.

Так, 5 липня 1966 р. у редакції «Українського історичного журналу» під № 393 було зареєстровано сімдесятичотиристорінковий машинопис статті старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР М. Ю. Брайчевського — *«Приєднання чи воз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції»*. Рукопис був не самопливним, а замовленим заздалегідь — автор підготував його у травні того ж року за проханням/вказівкою тогочасної дирекції установи: керівника інституту проф. К. К. Дубини та його заступника чл.-кор. АН УРСР І. О. Гуржія. Текст був квінтесенцією притлумлених розмов, суперечок, невиразних здогадів, які нуртували у вітчизняному історіографічному середовищі принаймні з середини 1950-х років й не знаходили (із зрозумілих причин) реалізації в опублікованих дослідженнях.

Відповідаючи на виклики часу, стаття спрямовувалася проти деяких тез, інфільтрованих до історичної науки більшовицьким тоталітарним режимом й наявність яких виразно гальмувала розвиток вітчизняної історіографії. Як патріот установи, М. Ю. Брайчевський недвозначно засуджував й горезвісне рішення ЦК КП(б)У 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»³⁶. Відтак рукопис починався з виразного декларування авторської позиції: «В шеругу прикрих явищ, пов'язаних із так званим «культу особи», стоять деякі перекручення в сфері історичної науки, зокрема — історії України. Боротьба з «шкідливими наслідками культу особи» до осені 1964 р. зводилася переважно до викреслювання імені Й. В. Сталіна (навіть у таких контекстах, де його згадка була конче необхідною) та до перегляду деяких засад, свого часу висунутих самим Сталініним і піднятих до рівня незаперечної догми. Цей перегляд

обмежувався часто поверховими шарами, тоді як суть справи залишалася незайманою. Тим часом протягом 30-х, 40-х та на початку 50-х років у нашій історіографії вкорінилися деякі тези, що становлять собою очевидне викривлення історичної правди і ревізію теоретичних підвалин марксизму-ленінізму».

«В історичній українській науці, — наголошував учений, — особливо прикрі перекручення мали місце після 1947 р., коли головний колектив істориків радянської України — Інституту історії АН УРСР — був безпідставно звинувачений у буржуазному націоналізмі, а в наукових закладах утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб. Побоюючись дальших звинувачень, українські історики піддали ревізії ряд засадничих формул, у тому числі й таких, що були цілком правильними і адекватно відбивали реальний історичний процес»³⁷.

Автентичний текст «Приєднання чи возз'єднання?» вочевидь не міг бути опублікованим в «Українському історичному журналі». Це розуміла редколегія. Від автора вимагали доопрацювання з огляду на цензуру... Спливав час, й машинописні копії статті почали поширюватися серед свідомої інтелігенції України.

Вже 4 листопада 1966 р. голова КГБ УРСР В. Никитченко доповідав ЦК КП України, що *«серед частини творчої й наукової інтелігенції республіки поширюється стаття наукового співробітника Інституту історії АН УРСР БРАЙЧЕВСЬКО-ГО М. Ю. «Приєднання чи возз'єднання?»»*. Копія статті одночасно надсилалася партійному керівництву до відома. Властиво відтоді шлях до легального оприлюднення (навіть з кон'юнктурною правкою) цієї статті на шпальтах «Українського історичного журналу» був відрізаний. Й надалі полемічна розвідка ученого поширювалася у вітчизняному «самвидаві», ходила по руках у машинописних передруках, а після публікації за кордоном стала історіографічним бестселером.

Владне незадоволення й відповідні «санкції» щодо учених-істориків викликали у непоодиноких випадках й опубліковані у часописі статті. Йдеться зокрема про розвідки О. І. Лугової «Про становище України в період капіталізму» (1967)³⁸; С. М. Злупка «До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського» (1970)³⁹ та деякі інші.

У другій половині 1960-х — на початку 1970-х рр. Інститут збагатився кількома щорічними збірниками. Разом із Архівним управлінням при Раді міністрів УРСР Інститут у 1964–1972 рр. видав 7 випусків збірника «Історичні джерела та їх використання». У 1968–1973 рр. виходили засновані за ініціативою Ф. П. Шевченка «Історіографічні дослідження в Українській РСР». З п'ятого випуску (1972) була впроваджена практика вилучення статей (Ф. П. Шевченка, О. М. Апанович, Я. І. Дзири), а наклад шостого випуску був майже повністю знищений за вказівкою вищого партійного керівництва УРСР. У 1971–1972 рр. побачили світ два випуски «Українського історико-географічного збірника». У зв'язку із загостренням ідеологічної боротьби в республіці ці україномовні видання були закриті.

Певною компенсацією у 1975 р. стало заснування двох щорічних видань «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» та «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», які характеризували основні напрямки досліджень в Інституті й виходили до 1989 р.

Академічний історичний інститут сприймався не лише як суто науково-дослідна установа історичного профілю республіканського масштабу, а й як провідний ідеологічний центр, що зумовлювало відповідну й перманентну (переважно — набридливу) увагу до нього з боку партійних органів. Це знайшло відображення у призначенні директорів Інституту, які мали неабиякий досвід саме партійної роботи, хоча й були істориками за освітою, великій кількості постанов та нарад «з приводу» діяльності Інституту, пильній увазі до праць його співробітників. Партійність історика цінувалася найбільше, навіть у річних звітах установи у 1960-х рр. окремим розділом йшла інформація про кількість партійних зборів та їхню тематику.

У 1950–1970-х рр. надзвичайно високою була лекторсько-популяризаторська і пропагандистська діяльність вчених. Співробітники Інституту об'їздили мало не всю Україну, відбувалися навіть такі заходи, як лижні агітаційні походи у Карпатах, лекції на БАМі. Багато часу науковці віддавали партійній та «суспільно-корисній праці» (у тогочасному розумінні): частими були поїздки до «підшефних» колгоспів на збирання врожаю із одночасним читанням лекцій.

Археографічна робота традиційно була одним з потужних і головних напрямів наукової діяльності установи з моменту її організації 1936 р. й до сьогодні. 1969 р. на базі Інституту історії було створено Археографічну комісію АН УРСР на чолі з акад. А. Д. Скабою як міжвідомчий координаційний центр у справі видання документальних джерел. Вона об'єднувала представників академічних, архівних установ, університетів республіки. До складу Бюро Археографічної комісії входили К. Г. Гуслистый, Ф. П. Шевченко, А. Г. Шевелєв, В. І. Стрельський, О. Г. Мітюков. 1972 р. Комісія розробила перспективний видавничий план, що включав понад 40 томів документальних публікацій; були підготовлені до друку два випуски щорічника «Археографія України». Однак Археографічна комісія так фактично й не опублікувала жодного з запланованих видань, невдовзі припинивши своє існування. Зазнали невдачі й спроби керівництва Інституту історії АН УРСР (1970–1971 рр.) отримати владну згоду на підготовку пропагандистського збірника «Злочини УПА проти людяності», адресованого насамперед зарубіжному читачеві, й отримати таким чином доступ до закритих архівів КГБ УРСР.

Отже, період 1957–1977 рр. був часом контрверсійного розвитку наукових досліджень в Інституті історії АН УРСР. Якщо хрущовська «відлига» й відомі рішення ХХ з'їзду КПСС зняли певні обмеження часів сталінського режиму, то рівень цієї щойно набутої «свободи» був відверто недостатнім для повноцінного вивчення історичної минувшини України. Крім того, невдовзі брежнєвський неосталінізм з його ідеологічними обмеженнями знову повернув вітчизняну історіографію до прокрустового ложа пропагандистських схем й сулов'ської теорії єдиного «советського народу».

Однак і за цих непростих умов співробітники інституту продовжували наполегливо працювати, накопичуючи джерельний матеріал для подальших досліджень, обмірковуючи можливі теми прийдешнього наукового пошуку, а іноді й виносячи їх на розсуд зацікавлених читачів (прикметно, що під час підготовки офіційного двотомника «Історія селянства Української РСР» (1967) науковці виявили потужний масив документів про Голодомор 1932–1933 рр., що суттєво полегшило публікацію відповідних збірників на початку 1990-х рр.)... Поодинокі ж наукові монографії й збірники

ки документів другого двадцятиріччя Інституту історії України назавжди увійшли до скарбниці вітчизняної історіографії.

* * *

Відзначення 60-річчя Інституту історії України НАН України 1996 р. дало потужний імпульс публікації не лише першого збірника документів і матеріалів з історії його першого двадцятиріччя (1936–1956), а й ініціювало появу низки статей, довідників, документальних збірників, присвячених цій же тематиці⁴⁰. 70-річчя колишнього заступника директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія (1915–1971) започаткувало в установі відродження давньої цивілізованої традиції — добрим словом згадувати (переважно з нагоди ювілейних дат) Тих, Хто Відійшов, й нині активно працюючих колег — маститих істориків, лідерів наукових шкіл, присвячуючи їм збірники наукових праць⁴¹. Ледь не кожне таке видання подає цінний історико-біографічний та мемуарний матеріал про ювілярів та водночас — історію Інституту історії України. Збірники суттєво доповнюють поодинокі монографічні дослідження, присвячені окремим визначним постатям — колишнім чільним співробітникам установи⁴².

До нинішнього збірника, який є продовженням й розвитком попередніх публікацій з історії установи, включено 111 документів, датованих 1957–1977 рр. Джерельну основу видання складають документи Наукового архіву Інституту історії України НАН України, а також Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Використано також окремі справи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України).

Для публікації відібрано найхарактерніші види документів, які дозволяють всебічно висвітлити особливості розвитку історичної науки в Україні окресленого періоду на прикладі діяльності Інституту історії АН УРСР, — постанови ЦК КП України, постанови й розпорядження Президії АН УРСР та Секції суспільних наук Академії, протоколи і стенограми засідань, нарад і вчених рад,

службове листування (Інститут історії — Президія й Секція суспільних наук АН УССР, відділи ЦК КП України, міністерства й відомства України), звіти про наукові відрядження та ін.

При комплектуванні збірника дотримано хронологічного принципу систематизації матеріалів. Документи публікуються мовою оригіналу за сучасним правописом зі збереженням особливостей стилю, лексики і термінології, притаманної тогочасному офіційному, в тому числі академічному, діловодству, а також конкретним особам, що їм належить авторство. Кожен документ оснащено заголовком й відповідними пошуковими даними (легендою), де зазначено назву архіву, номер фонду, опису, справи та аркушів. У випадку, коли документ почерпнуто із періодичної преси чи інших видань (насамперед мемуарів), вказуються їхні назви, номери та дати публікації. Скорочені, пропущені чи недописані слова доповнені у квадратних дужках.

Користуватися збірником допоможуть примітки, покажчик імен, список скорочень. Кількість приміток та наявна у них інформація свідомо мінімізовані. У разі потреби з'ясувати докладнішу інформацію про біографію того чи іншого вітчизняного історика читач може звернутися до кількох випусків ґрунтового довідкового видання «Українські історики ХХ ст.»⁴³, синтетичної науково-довідкової праці «Інститут історії України НАН України. 1936–2006»⁴⁴, інших науково-інформаційних публікацій⁴⁵.

Đóáëüî â Î .Ñ.

âî ê ò î ð ³ ñ ò î ð è ÷ í è ò í à ó ê